

TOPONÍMIA MEDIEVAL DE LA MARINA BAIXA

Agustí Galiana

[Associació d'Estudis de la Marina Baixa]

1. INTRODUCCIÓ

Després d'elaborar un mapa toponímic del terme municipal de la Vila Joiosa (Galiana 2007a), m'he interessat per recollir la toponímia antiga de la Marina Baixa (Galiana 2009, 2010a), que en obres clàssiques de toponímia està mal recollida. Ací presente unes conclusions provisionals, referides a l'Edat Mitjana, basades en la consulta de fonts històriques originals. Agraïsc a l'Acadèmia Valenciana de la Llengua que em permeta donar a conèixer aquesta investigació.

2. DOCUMENTS MEDIEVALS

Primerament, faré una revisió d'alguns documents històrics ben coneguts i rics en toponímia que tenen relació amb la Marina Baixa perquè crec que puc aportar algunes novetats.

2.1. *Tractat d'Almirra*

El Tractat de Cazola —del 20 de març del 1179, a l'actual Cazola, a Ariza (Sòria)—, entre Alfons II d'Aragó i Alfonso VIII de Castella, delimitava les àrees d'influència de catalans i castellans (del Estal 1982, p. 132):

... concedit [...] Exativam [...], et Biar [...] et tota terram heremam et populatam que est a portu qui est ultra Biar [...]; et Deniam, et totum regnum Denie cum omnibus

suis pertinenciis heremis et populatis sicut tendit et ducit portus usque ad mare et vadit usque Calp...

El destí de la nostra comarca no quedava clar. Cal suposar que la Marina Baixa pertanyia al regne taifa de Dénia, però podria interpretar-se també que tota la costa al sud de Calp («fins a Calp» diu el text) havia de ser castellana. Per això veig lògic l'interès de Jaume I en el Tractat d'Almirra, signat el 26 de març del 1244 amb el seu futur gendre i futur rei de Castella, Alfons X el Savi, a emfasitzar les poblacions de la regió fronterera dins del regne de València, com va quedar registrat en diversos documents que es mostren a continuació, amb traduccions incloses (Galiana 2010a). El text del tractat (ACA, cartes en paper núm. 127), a partir d'Hinojosa (1990), diu:

Quod rex Iacobus predictus per se et suos successores laudat, concedit atque diffinit predicto infanti domino Alfonso et suis successoribus in perpetuum castrum et villam de Alacant cum omnibus suis terminis et Aquas cum omnibus suis terminis et Busot cum omnibus suis terminis, secundum quod terra vadit et ext ad portum de Biar et castrum et villam de Millena [Villena] cum omnibus suis terminis et omnia alia que sunt ultra terminum de Biar, sicut vadunt ad portum de Biar inter terminum de Biar et terminum de Millena et versum partem Murcie

et Castelle, salvo utrique ipsorum termino suo ab integro, et omnia alia sicut vadunt inter terminum de Almiran et de Bogarra, salvo utrique istorum termino suo ab integro et sicut vadunt versus principium serre de la Rua, quod est super Ayora, prout aque vertunt de dicta serra de la Rua ex parte Castelle et sicut dicta serra de la Rua est ubi cadit Cabriel in Xucarum.

Que el predit rei Jaume, per ell mateix i els seus successors, concedeix i divideix per a l'esmentat infant Don Alfonso i els seus successors perpètuament el castell i vila d'Alacant amb tots els seus termes, i Aigües amb tots els seus termes, i Busot amb tots els seus termes, segons es va per terra i s'ix al port de Biar, i el castell i vila de Villena amb tots els seus termes, i tots els altres que estan situats més enllà del terme de Biar, així com es va del port de Biar entre els termes de Biar i Villena i cap a la part de Múrcia i Castella, excepte íntegrament aquests dos termes i tots els altres, així com es va entre el terme d'Almisra i el de Bugarra, excepte aquests dos termes íntegrament, i així com es va cap al començament de la serra de la Rufa, que està sobre Aiora, en tant que les aigües vessen de l'esmentada serra de la Rufa cap a la part de Castella, i així com aquesta serra de la Rufa està situada allà on mor el riu Cabriol en el Xúquer.

També hi ha referència al tractat al *Llibre dels fets* de Jaume I (destaque en negreta els topònims de la comarca):

Aquest fo lo partiment de les terres: que l'infant hagués Almansa, e Sarafull e el Riu de Cabrivol: e nós que haguéssem Castalla, e Biar, e **Relleu**, e Seixona, e **Alarc**, e **Finestrat**, e **Torres**, e **Polop**, e **la Mola** que es prop Dagues, e **Altea**, e tot ço que s'enserrava dins sos térmens.

I als *Furs de València*:

... e axí com hix a Xerelli, e a la serra de la Rua: e fe-neix a Cabriol, e al terme de Garamoixen, e a la font de la Figuera: e com ix a Burriaharon, e de allí a Almizra e al port de Biar, que partex terme ab Billena; e axí com va la serra de Biar entrò en **la Mola** e entrò en la mar, que partex ab Bosot e ab Aygües.

Els topònims esmentats estan perfectament identificats (Galiana 2010a). El final de la frontera torna a eixir al testament de Jaume I de 1262 (ACA, pergami núm. 1720 de Jaume I), segons Soldevila (1995):

... Item damus et dimittimus predicto infanti Petro, filio nostro, totum regnum nostum de Valencia, et de Biar et de **Mola**, sicut dividunt termini usque ad mare...

... *També donem i entreguem a l'esmentat infant Pere, fill nostre, tot el regne de València, fins a Biar i la Mola, tal com divideixen els termes fins al mar...*

Quant a la Marina Baixa, destaca l'enigmàtic topònim *la Mola*, del qual parle més avall (vegeu figura 1).

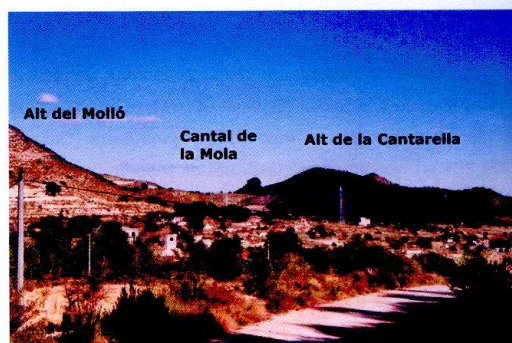

Figura 1. La «Mola a prop d'Aigües». Fotografia presa des dels Racons d'Aigües.

L'alt del Molló i l'alt de la Cantarella (~~base la Cantarella, paratge, al Tossal muntanya~~) van ser frontera del regne de València. El cantal de la Mola era la referència paisatgística principal, i punt a on hi havia una torreta o duana amb guarnició militar.

2.2. Tractat comercial amb Tunis

Jaume I i el rei de Tunis van signar un acord comercial el 1270. Aquest document l'he trobat a Martínez Ortiz (1993) i a la Wikipedia, però procedeixen de la transcripció de Mas

Latrie (1866), que és la que reproduïsc ací. La part que ens interessa és l'enumeració, ordenada de nord a sud, de tots els ports continentals dels regnes de Jaume I.

... Premerament, que tot Sarrahin de la terra del dit Miramomeni, de calque loc sia de la terra, so es assaber, de Çinetha a Benniaccor, entro à la senyoria del senyor rey de Tenez, qui venrra à les terres nostres, so es assaber, à Monpesler, Canet, Cochliure, Cadaguers, Roszes, Castello d'Empuries, Torezela de Mongrin, Sant Feliu, Barcelona, Tomaric, Tarregona, Tortosa, Paniscola, Borriana, València, Cuylera [Cullera], Denia, e altre calque loc nostre, de Salsos tro al loc qui es apellat **Torres**, e parteye terme ab Alacant, o a Mallorchas, o a Evisa, o en calque loch d'aquelles hilles, o en calque altre loch de nostra terra, sia salv e segur...

Queda clar que Torres és una alqueria situada en la costa, al final del regne de València. Ha de ser el mateix Torres que ara és una partida rural de la Vila Joiosa (*el Torres*, no **les Torres*), entre la d'Almiserà i la mar. Partida que dona nom al riu de Torres, que la travessa, el mateix riu que més amunt (en terme de Finestrat) es diu *riu Anxero*. El topònim *Torres* sembla d'origen romà. Els documents medievals en llatí a voltes l'anomenen *Turrís* o *Turribus*. I en la partida hi ha una torre famosa: un monument funerari romà (Abad i Bendala 1985).

Torres va lligat quasi sempre a Orxeta. Tots dos van formar un feu de l'orde militar de Sant Jaume. Per exemple, un document de 1257 (ACA; 614, f. 39r) diu:

... confirmamus vobis, venerabili Pelagio Petri, magistro ordinis Sancte Jacobi et dicti ordini imperpetuum donacionem quam Ceyt Abu Zeyt fecit vobis de castro de **Urcheta** et de castro de **Torres**...

Un altre document (ACA, reg. 39, ff. 172v-173r) indica una activitat de construcció naval per la zona: el rei Pere el Gran es va queixar que a Orxeta s'havien armat barques que atacaven els cristians, en març del 1277 (Soldevila 1995, doc. 59). No es diu expressament, però crec que Torres funcionaria com a port d'Orxeta:

Petrus, Dei gracia Rex Aragonum, fideli scriptori suo Petro de Sancto Clemente, baiulo Valencie, salutem et grariam. Significamus vobis quod aliqua castra que Alcaydus Abraym tenuerit et modo teneat alcaydus Mahomet vel alius non sunt nobiscum in pace vel treuga, immo volumus et placet nobis quod in ipsis faciatis fieri malum quantumcumque poteritis per terram et mare quoniam secundum quod intelleximus sarraceni d'**Orxeta** armaverunt barcas et faciunt malum christianis, et vos si volueritis faciatis armari contra dictas barcas et sarracenos. Volumus enim quod instruatis bene illos quos mitatis contra ipsas barcas et sarracenos quod non faciant malum aliis locis sarracenorum qui sunt de pace et palia, ideo caveant sibi bene. Preterea, volumus quod faciatis illud preconizari publice ideo quae nos proponimus et faciamus fieri unam bonam cavalcata contra ipsos sarracenos et si esset publicatum [...] sibi. Volumus tamen quod detis licenciam omnibus volentibus malum facere sarracenis predictis faciendi eis malum et rebus eorum. Datum Artane, VI idus Marcii anno domini M^o CC^o LXX° sexto.

Pere, per la gràcia de Déu Rei d'Aragó, al seu fidel escrivà, Pere de Sant Climent, batle de València, salut i gràcia. Vos manifestem que alguns castells que ha tingut l'alcaid Abraham i tenia fins fa poc l'alcaid Mahomet, i altres, no són amb nós en pau o treva. Al contrari, volem i ens plau que els féu mal tant com pogueu, per terra i mar, donat que, segons que hem entès, els sarraïns d'Orxeta van armar barques i van fer mal als cristians, i si vós voleu [ens plau que] féu armar contra aquestes barques i sarraïns. Volem, en efecte, que instruiu bé als que envieu contra aquestes barques i sarraïns que no facen mal als altres llocs de sarraïns que són de pau i pàlia, que es guarden bé d'això. A més a més, volem que féu pregonar públicament açò: que ens proposem fer una bona cavalcada contra aquests sarraïns i en publicar-se es [...]. Volem no obstant que doneu llicència a tots els qui vulguen fer mal als sarraïns esmentats: que els facen mal a ells i a les seues coses. Donat a Artana, 10 de març de 1277.

Més avall es comenta més sobre Torres.

2.3. Testament de Sarrià

Bernat de Sarrià, mà dreia del rei Jaume II i almirall de la flota catalana, va ser senyor feudal de bona part de la Marina Baixa i de llocs veïns. El seu testament, escrit el 1321 i aprovat pel rei Jaume II el 1322, recull les seues propietats. Sol fer-se'n la cita d'un trasllat en castellà dins un document del segle XIX conservat a l'Arxiu Municipal de la Vila Joiosa (Chabàs 1890; Galiana 2011). Però tal document incorre en algunes errades, a la vista del testament original en llatí (ACA, reg. 222, f. 108r-110r) que reproduïm ací:

Noverint universi quod nos Jacobus dei gracia Rex Aragonum Valencie Sardinie et Corsice ac Comes Barchinone considerantes vos nobilis et dilectum consiliarium nostrum Bernardum de Sarriano beneficiorum receptorum non immemorem recognitis et actentis pluribus et diversis beneficiis gratis quod nos vobis liberaliter collatis, fecisse donationem perfectam et irrevocabilem inter vivos inclito Infanti Petro karissimo filio nostro nunc Comiti Rippacurcie et suis imperpetuum de castris et locis infrascriptis quod habeatis et habetis infra Regnum nostrum Valencie et ad nos pertinent quocumque scilicet de castro de **Palop** et de castro de **Callosa** cum omnibus terminis pertinentiis et iuribus ipsorum castrorum et de castro de Castell et alcharea de Ayat quod est infra eisdem castris terminis constituta et de castro de **Aljubea** et de castro de **la Mola** et de castro de **Serra de Finestrat** et de loco de **Finestrat** et de castro et populo de **Benidorm** et de loco de **Beniema** cum omnibus terminis iuribus et pertinentiis eorum. Item de alcharea de **Sancta Illa** et alcharea de **Xirla** et alcharea de **Lirieto** et alcharea de **Metet** et alcharea de **Algar** et alcharea de **Paul** et alcharea de **Xacos** et alcharea de **Benigaladi** et alchareis de Murta de Benibrafim et de Cuçol et de loco de **Albalato** cum omnibus terminis iuribus et pertinentiis earumdem. Item de hereditate de Talbanell et de hereditate quam habeatis per francho alodio supra terminos castris de Penaguila. Que quidem castra loca et alchareas superius vocatas per libero et francho alodio habeatis tenetis et possidetis infra dictum Regnum Valencie. Item de castro de **Tarbena** cum alchareis vineis et

aliis hereditatibus quas emistis habetis et tenetis infra terminos dicti castris, et de castro etiam de **Confrides** et de castro de **Serrella** infra terminos dicti castris de Confrides constituto, et de castro de **Aguilar** quod de novo edificatum est infra terminos castris de **Guadalest** et de castro etiam de **Releu** et de castro de **Cabeço** constituto infra terminos ipsius castris de Releu cum omnibus terminis iuribus et pertinentiis ipsorum castrorum. Que quidem castra et loca predicta tenetis et tenere debetis pro nobis in feudum honoratum. Item de toto iure quod habeatis et habere debetis in castris de **Orxeta** et de **Villa Joyosa** et de **Torres** et de domibus insuper quas habeatis in civitate Valencie in parrochia Sancti Laurentii situatis.

El 1325 es va fer un afegit al testament, amb altres propietats que havien estat empenyorades (López 2006, doc. 2208):

Et ibidem est cartha, facta 16 calendis maii 1325, in qua, facta mentione de dicta donatione et alia de omnibus bonis facta per dictum Bernardum dicto infanti, idibus octobris 1322, addit dictis donationibus castra et loca qua habebat obligata, scilicet, locum de Barg in termino Gandiae, alcaream de Almoçarof, et locum de Alcau in valle de Exalo, alcareas de **Benimuça**, **Beniaçim** et de **Ondarella**, in valle de **Godalest**, quae iam recuperatae erant, et alcareas de **Beniarda**, cum jovata de **Piles**, de **les Maxaraques** in dicta valle, et alcareas de **Benimantell** et **Benicecli**, in dicta valle, et alcareas de **Benaurell** et **Caurell**, in termino de Tarbena.

Sarrià va fer donació de les seues propietats a l'infant Pere (fill de Jaume II, que el mateix any de 1322 va ser instituït comte de Ribagorça), i amb estes i el terme de Dénia es va constituir el comtat de Dénia el 1355. Aquest Pere va cedir el comtat el 1381 al seu fill primogènit, Alfons (conegut com a *Alfons el Vell* i un dels candidats a rei en el compromís de Casp), que seria el primer duc de Gandia (des del 1399, incorporant Gandia i altres llocs al comtat de Dénia). En diversos documents del comtat de Dénia figura l'expressió «muntanyes que foren d'en Sarrià», per agrupar els llocs d'aquesta procedència. Així doncs, el testament de Sarrià i la Marina Bai-

xa van ser fonamentals en la constitució del comtat de Dénia i el ducat de Gandia.

2.4. Llistats eclesiàstics

Diversos documents sobre el conflicte amb els moriscos són rics en topònims de la comarca. Allà pel 1543 es va enviar fra Bartolomé de los Angeles a evangelitzar, entre altres, aquests llocs (Janer 1857: 233):

... Finistrat, Sella, Rellen [Relleu], Babbet [l'Abdet], Beniarda, Beniacim, [...] Benimuza, Manrar [Maurar], Benifató, [...] Orcheta de Villajoyosa, Polop, Mucia [Nucia], Chirees [Xirles], Benidorm, Callosa, Micleta [Micleta], Altea, Bolulla, Rosina, Olzia, Soroya [Soroja], [...], Guadalest, Benimantell, Benigueix, Benialet, Moxaraques, Adzaneta, Benizecli, Ondarella, Alfofra, Florent, Ondara...

En el desarmament dels moriscos de 1563 (Danvila 1887), es van recollir armes dels següents llocs, per ordre alfabètic (he escollit els llocs de la comarca):

Adzenet, Alfofra, Algar, Almuxaraques, Beniamet [?], Benialet, Beniardà, Beniazim, Beniçaiz, Benicech [Benissicli], Benifayto [Benifato], Benimantell, Benimuça, Callosa, Chirles de Polope, Finestrat, La Nucia de Palop, Laudet [l'Abdet], Lorent [Florent], Maurat [Maurar], Micleta, Ondara, Ondarella, Orcheta, Relleu, Sella, Sorogia [Soroja], Tàrbena.

Cárcel Ortí (1989) recull un llistat de parròquies en una visita *ad limina* del bisbe de València de 1617:

Villajoyosa

Oppidi Villajoyosa [també escrit Vilajoyosa, Vilayoyosa, Vilajoyosa, Vilaxoyossa] ecclesia parochialis est et domicilia ducenta et sexaginta [260 cases] complectitur, personasque communicantes octingentas et quinquaginta [850 persones que comuniquen]. Ab uno regitur parrocho, cui redditur annui sunt aurei centum, in eaque beneficia quatuor instituta sunt et praesbyteri residentes totidem.

Est in hoc oppido monasterium noviter erectum, ordinis sancti Augustini, sub invocatione Sancti Petri, et in eo septem fratres vital agunt. [Hi ha en aquest poble un convent nou de l'orde de Sant Agustí, sota la invocació de Sant Pere, amb 7 frares.]

Palop [o Polop] cum annexis Chirles, Nucia et Castellum de Benidorm

Tarbena

Callosa cum annexis Micleta, Altea et Algar et in ecclesia de Callosa unum est beneficium institutum

Bolulla cum annexis Garchi et Alcía

Castellum de Guadalest cum annexo Benimantell et in ecclesia Castellí unum beneficium

Alfofra cum annexis Florent et Abdet

Beniardà cum annexis Benifato, Adzaneta, Benicalit, Benicais, Maurar, Benimusa et Benicacim

Benicecli cum annexis Ondara, Ondarella et Magercas [Moixaraques]

Orcheta

Finestrat cum annexo suburbio et in ecclesia oppidi Finestrat est fundatum unum beneficium

Castellum de Relleu

Sella

2.5. Delimitació d'Alacant

Hi ha una delimitació del terme d'Alacant (Torres Faus 1991; Guinot 1995) que porta data de 1297, però amb tantes errades i anacronismes que crec que va ser elaborat al segle XVI per la ciutat d'Alacant per manipular el plet que mantenia amb les poblacions veïnes (Galiana 2010a). N'he consultat trasllats a l'Arxiu Municipal d'Alacant (AMA, armari 1, llibre 17, pp. 119-120) i a l'Arxiu del Regne de València (ARV, EC 1760, la Vila Joiosa, f. 223):

Estos son los terminos de la villa de Alicante. Primeramente en la partida de **Vilajosa** [nom escurçat habitual entre els segle XVI i XVIII] a la mar diez millas al Carrisalejo [el Carritxal] pegado a la mar, y del **Carrisal a la Muela** y de la Muela al **Cantal del Spino** al cabo del barranco de l'**Alcantarola** [la Cantarella] y del Cantal del Spino a Cabeçonsuelo a la Peña Foradada de Cabeçon y [del] Cabesonsuelo [vol dir el cim del Cabeçó] al Vergeret y del Vergeret a los Guardos Viejos [la Venta de les Guardes, fita Xixona-Montnegre] y de los Guardos Viejos a Monnegro [puig de Montnegre], y de Monnegro a l'Alcubilla [l'Escobella] i de l'Alcubilla al Ventoso [el Ventós] sube al barranco arriba del Maimon [el Maigmó] y del Maimon a las vertientes de la sierra fasta la sierra y de la sierra todas las vertientes de la solana de la sierra la Almadrava [serra del Sit] y del Almadrava a la Carraschiella [la Serreta Llarga de Novelda] y de la Carraschiella al derramador de Boniomar [pot ser el del barranc de Bonítol, a la vora de llevant de la Serreta Llarga] y del derramador a la Forca de Novelda [Tossal de la Forca, fita Novelda-Montfort] y de la Forca de Novelda al Alfagar Ramblajugo [assut d'Aljacer, a la Rambla] a do se juntan los Rios de Aspe y de Novelda y de Monforte ay [ahí] se juntan los terminos y los terminos de la Quasjada de Nogala [Llomes de la Canyada, fita Elx-Montfort, al W del Rebolledo] y de Quajada de Nogala a la Mata, de la Mata de Marti Sancho [?] a los Cavaleros [els Cavallons?] dos bancales ensima la Torrosilla [?] y de la Torrosilla a la sierra de Sancho [Serra del Sanxo, fita Elx-Alacant] con las vertientes todas alderredor de la sierra Sancho al portichuelo de ante [entre] Elche y Alicante [deu ser el collado de la Serra dels Colmenars] y del portichuelo a la mar diez millas a la mar.

3. LLOCS, VILES I CASTELLS

Ara faré una revisió dels topònims majors medievals de la comarca (nom de pobles, viles, castells i alqueries), seguint un ordre geogràfic (figura 2). M'he basat en els documents abans esmentats i d'altres, en particular els registres

de la Cancelleria Reial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA),
consultats al portal <<http://pares.mcu.es>>.

He consultat la ubicació geogràfica d'alguns topònims poc coneguts en els mapes de l'Institut Cartogràfic Valencià (edició en CD-ROM del 2000) i els de la Marina Baixa de Terra Ferma-Piolet de 2009.

Figura 2. Termes medievals de la Marina Baixa. Mapa proposat a partir de les investigacions efectuades. En un color diferent, el territori propietat de Bernat de Sarrià. La M indica la situació del Cantal de la Mola.

3.1. *Confrides*

El castell de Confrides es troba en l'actual fita entre Confrides i Benifato. Era la residència dels pares de Bernat de Sarrià, un dels primers llocs ocupats per tropes de Jaume I en la comarca. És molt citat en la documentació medieval i cap d'un terme anomenat després baronia de Confrides.

En uns pocs llocs (com al testament de Sarrià) es fa referència a un castell addicional, el de *Serrella*, en la fita amb Penàguila, que deu haver donat nom a la serra de Serrella. Crec que devia estar a prop d'Ares. Hi ha un altre castell en la fita de Confrides amb Fageca, també a la serra de Serrella (la Serrella), el de Xerolés, però està associat a la vall de Seta (el Comtat), no a la de Guadalest. (També hi ha un altre castell de Serrella vora Banyeres, sense relació amb aquests.)

Confrides tenia tres alqueries, de les quals no conec-
dades arqueològiques: *Alfofra* (deu ser pel castell), *Florent* (hi

ha un tossal homònim) i l'*Abdet* (deu ser al mateix lloc de la població homònima actual). La Carta de Poblament de Guadalest de 1611 (ARV, Processos, 2a part, M, exp. 1333, f. 3v) confirma que «La Baronia de Confrides son tres llocs: Lalfofra, Florent y Lapdet».

L'alqueria d'Alfofra (també anomenada Sofra o Alsofra) era el cap del terme, com es diu a la reestructuració de parròquies de 1540 (ACV, lligall 1626, f. 82r). Aquesta població va desaparèixer; l'enciclopèdia Espasa-Calpe (1911) recull, parlant del castell de Confrides que «*al pie del cual existió un lugar denominado Alfofra, despoblado a consecuencia de una peste en 1622. Los que sobrevivieron a la epidemia se refugiaron en Confrides*». Fins al segle XVIII el nom Confrides no fa referència a cap població. Pot ser que el poble actual coincideix amb l'alqueria de Florent.

3.2. Guadalest

Les primeres referències històriques són al castell de Guadalest (o *Godalest*), nom que també s'aplica a la vall i al marquesat que forma. Però dins del recinte fortificat del castell de Guadalest hi ha dos castells: el d'origen islàmic o *Alcossaiba* i l'altre modern o de *Sant Josep*. El nom *castell de Guadalest* també fa referència a la població cristiana intramurs, capital del marquesat. A més, hi ha un altre castell molt a prop (500 m al nord-oest), el d'*Aguilar*, hui en terme de Benimantell. A les Corts de 1604 es diu: «donantli al dit Marques la possessio del Castell de la Alcossaiba, que esta dins de dit Castell de Guadalest, y del Castell de Aguilar dins lo terme de dita Vall.»

Una altra fortificació important, en la fita dels termes actuals de Beniardà i del Castell de Castells, és l'anomenat tautoponímicament *castell de Castell*, però el seu territori associat no és la vall de Guadalest, sinó cap al nord, coincidint amb el terme municipal actual de Castell de Castells (nom que crec una deformació del tradicional de *castell de Castell*).

Quant a alqueries, diversos documents diuen que n'hi ha tretze a tota la vall. Al *Llibre del repartiment* hi ha una donació «in Benaçim et in Benerida» (Beniassim i Beniardà) i una altra per a quatre pobladors «unicuique IIII jov. terre et I vinearum et singulas fanecatas ortorum in Andarella, Ondara, Benimantel, ravallo de Guadalest, Benicecli, Benibatha, alcheriis de

Guadalest et LVI sociis vestris unicuique IV jov. in Maura, Niro, Benifato et Zaneta alcheriis que sunt in valle de Guadalest». De totes estes, Benibatha i Niro no tornen a eixir en la documentació i són d'ubicació desconeguda. El raval de Guadalest deu correspondre a les cases que hi ha a la falda del castell.

La relació de noves parròquies de 1540 (f. 82v) aclareix que cauen dins de la parròquia de Beniardà les alqueries de «Benimuça, Maurar, Beniacim, Beniqueix, Beniallet, Benifato, Adzaneta»; igualment, es va fer una parròquia a Benisecli (f. 83r) que abraçava les alqueries d'«Ondara, Ondarella, Moxaraques». Lapeyre (1959) esmenta que, cap a 1600, eren despoblats «Benialet, Benicasim, Benimusa, Beniqueis, Maurar, Moixerques, Ondara, Ondarella, Zaneta».

A Atzaneta hi havia un morabit famós (Franco 2007), recollit en la documentació (ACA, reg. 862, f. 121rv), i a Moixaraques hi havia una finca famosa, dita *Piles* (d'ubicació desconeguda per mi).

De tots els documents consultats podem concloure que les alqueries islàmiques del marquesat de Guadalest eren:

- a) en l'actual terme de Beniardà: *Beniardà*, més *Beniassim*, *Benimussa*, *Beniqueis*, *Maurar* i *Moixaraques* (hui partides).
- b) en l'actual terme de Benimantell: *Benimantell*, més *Benialet* i *Ondara* (hui partides).
- c) en l'actual terme de Benifato: *Benifato* i *Adzaneta* (hui partida).
- d) en l'actual terme del Castell de Guadalest: *Benisecli* i *Ondarella* (hui partides).

Dins Castell de Castells hi ha l'antiga alqueria d'*Aialt*, a tocar de Tàrbena.

3.3. Alarc i Sanxet

Alarc era un antic *hisn* andalusí (fortificació xicoteta aïllada) d'aquest nom, pròxim a la font de l'Arc, en l'actual terme de Benimantell, a prop de Sella (Guichard 1982, Torró 1990, Doménech et al. 2007). Era una font càrstica que quan eixia formava un doll espectacular en forma d'arc (Galiana 2001). Sembla que els andalusins conservaren el nom romànic en forma aglutinada *al-Arc*. Molts documents del segle XIII (Guichard 1982, López 2006) citen clarament el castell d'Arc o Alarc —inclosa la Carta de Poblament de la Vila Joiosa, que

parla de «Vall-Arc» (Payá 1987)—, generalment alhora que el veï *hishn* de Sanxet.

El castell de Sanxet deu estar a la partida homònima de Benimantell, potser al cim de l'alt de Sanxet (1 km al nord del coll del Llamp, fita amb Benidorm). A prop de cadascun dels dos castells hi havia una vila homònima, possiblement coincident amb una anterior alqueria andalusina. No s'han identificat les restes dels castells ni de les viles.

3.4. Sella

La vila i castell de Sella apareix en diferents documents amb el nom actual. No s'hi citen alqueries dependents. El castell, hui destruït quasi per complet, ocupava el lloc de l'actual ermita de Santa Bàrbara, dalt del poble. També va ser baronia.

3.5. Tàrbena

El nom de *Tàrbena* es refereix inicialment a un castell (actualment conegut com a *sa Caseta des Moros*); el seu senyor feudal mudèjar dominava un extens territori, que abraçava els actuals termes de Xaló, Tàrbena, Castell de Castells, Callosa, Altea, Calp i algun territori més. Un document de 1268 (ACA, reg. 14, f. 95r) diu «castrum et villam de Tarbana et vallem de Tarbana». Alguns documents parlen doncs de la *vall de Tàrbena* (posterior baronia), i altres esmenten un *raial* de Tàrbena i una aljama.

Limitant-nos a les alqueries que corresponen a l'actual terme municipal de Tàrbena, només apareixen entre els documents consultats les de *Benaurell* (o *Beniaurell* o *Beniautell*) i *Caubell* (o *Caurell*) en el testament de Sarrià, de localització desconeguda, i *Beniximel* (que podria identificar-se amb *Benixebel*, també dit *Benigebel* o el Poble de Dalt).

3.6. Garx (Bolulla)

L'actual terme municipal de Bolulla correspon al terme medieval del castell de Garx (escrit *Gargio*, *Garach*, *Guerex*, etc., i inclús *Berig*), fortificació imponent situada a uns 2 km al nord del poble. Molts documents parlen del castell i la vila de Garx.

La relació de 1543 esmenta «Bolulla, Rosina, Olzia, Soroya». Lapeyre (1959) cita les alqueries de Bolulla despo-

blades al segle XVI: «Alcia, Rosina, Saroja». La relació de 1617 esmenta Bolulla i les alqueries de Garx i Alcía.

Podria ser que l'antiga vila de Garx, pròxima al castell, passara a denominar-se *Soroja*, que hui en dia és una partida pròxima, pel barranc Tancat i la fita amb Tàrbena. Les alqueries de Rocina i Alcía no estan localitzades. L'actual Bolulla devia ser una alqueria, que va esdevenir cap de terme per desdoblament de les altres.

3.7. Callosa (d'en Sarrià)

El 1268 Jaume I esmentava les alqueries d'«Algar et Sancta Ylla et Caylosa» (ACA, reg. 15, f. 105v-106) que depenien administrativament de Tàrbena. Algar tenia importància pels molins del riu —sabem que hi havia un «molí del Salt»—, tant o més que Callosa (o *Caylosa* o *Cayllosa*). Santa Ylla (nom enigmàtic, per cristià i perquè no hi ha cap illa ni sabem perquè havia de ser santa) era a l'actual partida de Sentenilla, en terme municipal de la Nucia, vora el riu. Per cert, el *riu d'Algar* és l'únic hidrònim medieval que he recollit a la comarca.

Es parla de Callosa com a lloc i no com a alqueria després de l'adquisició per Bernat de Sarrià (el 1290), que va significar una reconstrucció, de manera que caldria considerar-la més aviat una pobla nova, cristiana, que es va dotar d'un castell nou. Es parlava sovint de les poblacions i aljama de «Callosa i Algar».

Els documents parlen de les alqueries de Benigaladí i Padull (també escrit *Padul*, *Paül* o *Paduyt*), potser englobades pel creixement urbà de Callosa, més les corresponents a les hui partides rurals de Sacos i Micleta.

3.8. Polop i la Nucia

Del castell i la vila de Polop (o *Palop*) depenien el castell d'Aljubea (també *Aljubaial* o *Azubea*) i l'alqueria de Xirles (també *Xirla* o *Cherli*), que apareixen en molts documents. Un del 1265 (ACA, reg. 15, f. 9v) els relaciona: «alqueriam que vocatur Cherili, sitam in regno Valencie, sicut affrontat ex una parte in termino castri de Aljubea, et ex alia in termino de Polop, et ex alia in Caylosa».

El castellet d'Aljubea és vora el barranc de Gulabdar (topònim àrab que no hem trobat en documents i que podria voler dir 'riu de la porta'). A prop hi havia l'alqueria de

Matet (o *Metet*), esmentada en el testament de Sarrià i hui partida rural.

El terme, i després baronia de Polop, incloïa els pobles que se'n van segregar més tard: Benidorm, l'Alfàs i la Nucia. La primera referència a la Nucia (o *Nucia*), una altra alqueria, l'he trobat ja al segle *xv* (ACA, reg. 2768, f. 18r). Ja hem parlat més amunt de Sentenilla. Vegeu sobre l'Alfàs en l'apartat de *Benidorm*.

3.9. Altea

En els documents medievals més antics Altea (o *Altea*) era el nom d'un castell del terme general de Calp, que deu ser el *hisn* que hui es coneix com a *Castellet de l'Ama*, al peu de la serra de Bèrnia, davant Altea la Vella. Un document del 1263 (ACA, reg. 12, f. 118v-119r), entre altres, cita una «turrim que dicitur Altea», que deu ser aquest castellet. Podria ser que hi haguera una xicoteta població per l'actual nucli urbà d'Altea la Vella (Martínez 2007); apareix un lloc d'Altea, «castrum seu locum de Altea», en documents de mitjan segle *xiv* (ACA, reg. 898, f. 160r). Ja en època moderna, a partir de la Carta de Poblament de 1617 (Pastor 1988), serà la vila (i baronia) d'Altea en la seua ubicació actual.

El castell de Calp està a prop del terme d'Altea, per l'estret del Mascarat, amb vistes a la costa oriental de l'actual terme municipal altea.

També hi havia un castell de Bèrdia, el *hisn* que hi havia al capdamunt de la serra de Bèrnia (hui dins del terme de Xaló).

Quant a alqueries, al *Llibre del repartiment* (Galiana 2010b) es fa una donació en les «alcheriis de Altea que dicuntur Beniascher et Benimusa». Però aquestes Benisquer i Benimussa no tornen a aparèixer als documents consultats. Martínez (2005) va localitzar Benimussa en un tossalet a la vora dreta del riu, uns 3 km al nord-oest d'Altea.

Posteriorment se citen Albalat i Beniema (també escrita *Benjam*, *Beniam*, *Bençam* o *Beniemma*), venudes al barceloní Jaume Grony. Per exemple, a un document de 1272 (ACA, reg. 21, f. 44r) es diu «locum illum vocatum Benicam qui est iuxta alquariam vestram vocatam Albalatum sitam in regno Valencie prope castrum Altee». De segur que estaven a prop de la mar, perquè es parla de drets de pesca en alguns d'eixos documents.

I estaven al sud del riu de l'Algar, com diu un altre document de 1272 datat a Montpeller (ACA, reg. 21, f. 44v):

... castrum de Alteia cum terris [...] quos dictum castrum habet et habere debet citram rivum vocatum de Algar (versus ipsum castrum) qui fluit inter ipsum castrum et alcheriam Albalati et locum vocatum Benjam...

Beniema apareix sempre com a lloc, i Albalat quasi sempre com a alqueria. En un altre document de 1278 (ACA, reg. 40, f. 147v) es parla de la «turris de Albalato»; potser era una alqueria amb torre defensiva. En el testament de Sarrià apareixen Beniema i Albalat, tots dos com a llocs amb terme propi. Albalat tendria aljama pròpia, com figura en l'homenatge al comte de Dènia de 1358 (Hinojosa 1987).

Quant a Bellaguarda, no apareix en la bibliografia consultada, però hi ha referències medievals estudiades per altres autors. Devia ser una alqueria ubicada per la plaça de la Cantereria de l'Altea actual (Martínez 2005, Campón 2009), uns 300 m al NNE de la plaça de l'Església, coincidint amb l'actual barri de Bellaguarda. És molt probable que Bellaguarda (nom estrany per cristià) siga una mateixa entitat de població que Albalat o Beniema (i que l'altre lloc estiguera dalt del tossal a on hi ha ara l'església).

3.10. Benidorm i l'Alfàs

La primera referència a Benidorm és com a pobla nova, fundada per Sarrià el 1325 (Galiana 2010b). Se l'anomena en alguns documents *Alfalig*, que és el nom de la punta a on es va construir la població (actual Canfali). També s'hi va fer un castell.

En el *Llibre del repartiment* hi ha una donació a l'alqueria de Lliriet:

... alcheriam de Liriet que afrontat cum suis terminis ex una parte in terminis de Polop et ex alia parte in terminis de Finestrat et ex alia parte in mari et ex alia parte in terminis de Sanxet...

Això vol dir que les terres assignades a Lliriet (hui una partida rural a on no es coneixen restes arqueològiques d'aquesta alqueria) arribaven a la mar, entre Finestrat i Polop, aproximadament com després va ser el terme de Benidorm.

En la Carta de Poblament de 1325 es parla de l'alqueria d'Albir (també sense localitzar), però que devia estar pel racó de l'Albir —que significa 'el pou', potser una referència a l'estany de l'Albir (Galiana 2007b)—.

El «puig d'Albir» (extrem nord de les Penyes de l'Albir-Serra Gelada), «mont Agut» (fita entre Altea, l'Alfàs i la Nucia) i el «puig de la Campana» (el Puigcampana, a Finestrat) són els principals orònims que he trobat als documents medievals de la comarca. La carta de poblament esmenta també una fita de «Carpeda», topònim misteriós que pel context supose que deu ser el Captivador.

Hi ha diverses referències a un *Alfàs*, que significa en àrab 'camp (de secà)'. Apareix en la Carta de Poblament de la Vila Joiosa de 1300; en un document de 1332 (ACA, reg. 450, f. 73rv), en un context similar, diu «terminum de Alfàs et de Polop». Crec que es refereix al sector litoral del terme de Polop, de secà i llavors possiblement despoblat. Fins i tot en un mapa del segle XVIII aquesta zona rep el nom d'«Alfassos» (Galiana 2010c) i encara hui perviu en aquest àmbit una partida de l'Alfàs a Finestrat, l'Alfàs de Baix a Benidorm i l'Alfàs del Pi.

3.11. Finestrat

El castell de Finestrat va ser molt anomenat en la conquesta. Sovint se citava al costat d'un altre dit *Serra*. Per exemple, un document de 1271 diu «Fenestrat et fortitudine que vocatur Serra» (ACA, reg. 37, f. 13r). Al *Llibre dels fets* de Jaume I diu «l'alcaid Abrafim s'era alçat, e que havia bastit un castell que nós haviem enderrocat ja peça havia, lo qual ha nom Serra de Finestrat». Si bé la confusió entre els dos és antiga, com en el document de 1288 (ACA, reg. 75, f. 51r) que diu «castrum nostrum vocatum Finestrat sive Serram de Finestrat» i alguns autors han identificat el castell de Serra de Finestrat amb el mateix Finestrat, crec que en són dos de diferents. De fet, a banda del *castell* que corona la població (derrocat en època moderna, espai on està actualment l'ermita del Crist del Remei), hi ha un *hisn* en el terme, al cim de l'alt del Realet (fita entre Orxeta, Sella i Finestrat), anomenat *castellet de la Vella* per Figueras Pacheco (1914), que per la seua posició escarpada bé mereix el nom de *Serra*.

Els documents consultats no anomenen cap alqueria, però sabem per l'arqueologia que n'hi havia (García García 2007).

3.12. Relleu

Relleu era el nom d'un castell i després de la seua baronia. A la fita Relleu-Aigües hi ha tradició que hi havia un molló del regne de València del temps de Jaume I (Galiana 2010a), a la penya (hui destruïda) que es coneixia com el *Cantal de l'Espino* (vegeu més amunt la delimitació d'Alacant).

Al testament de Sarrià es nomena un castell de *Cabeçó*, d'ubicació desconeguda i més que probable construcció cristiana. Un poc posterior és la referència al «*feudum castri de Relleu et de la Serratella*» en la formació del comtat de Dénia (ACA, reg. 2588, f. 52r-55v). La Serratella és hui una partida pròxima a Relleu, en terme de la Torre de les Maçanes i a prop de la muntanya del Cabeçó. Potser el castell de Cabeçó i el de la Serratella eren la mateixa cosa, una torreta de vigilància similar a la de la Mola, sobre el camí Relleu-Xixona.

No he trobat cap referència documental a alqueries dependents del castell de Relleu.

3.13. Orxeta

Orxeta era una població islàmica, conquistada per Abu Said en circumstàncies desconegudes i cedida després a l'orde de Sant Jaume (en va ser una comenda seua fins al segle XIX). Apareix als documents medievals amb grafies diverses (*Urcheta*, *Orechita*, *Orqueta*, *Ortxeta*, *Huercheta*) que han dificultat la seua identificació.

Jaume I va estar ací: hi ha dos documents de la Cancelleria datats «a prop d'Orxeta» l'11 de gener de 1274 (Martínez Ortiz 1993). A més, l'*Itinerari de Jaume I*, recollit per Miret (1918), diu que el rei era a Dénia el 8 de gener i a Elx, el 13, i que passà per Calp i Orxeta. El seguici de Jaume I devia passar des d'Orxeta cap a Aigües pel barranc de la Mola, frontera de les terres conquistades i pas clau entre les muntanyes.

Es conserven restes d'un *hisn* almohade, el castellet del Moro, en un pujol al peu de la serra d'Orxeta, uns 700 m al sud-est del poble, a la vora esquerra del riu.

Els documents medievals no fan referència a cap alqueria dependent d'Orxeta, si bé hi ha restes arqueològiques

almenys d'una alqueria situada 1 km al sud del poble actual (Llorens 2005).

3.14. La Vila Joiosa

El nom de la *Vila Joiosa* és el d'una vila de nova creació fundada, dins del terme andalusí d'Orxeta i Torres, segons la Carta de Poblament de 1300 donada per Bernat de Sarrià (Galiana 2011). Crec que és un nom d'inspiració italiana (d'acord amb l'experiència vital d'en Sarrià). Els documents l'escriuen de formes diverses (en una o dos paraules, *vila/villa* i *joiosa/joyosa*, etc.) però mai amb la forma oficial, hui de tres paraules *la Vila Joiosa* (que va voler incorporar la denominació popular *la Vila*). Crec que el nom oficial hauria de ser el de *Vilajoiosa*, junt i sense article.

La Mola que hi ha «a prop d'Aigües» és una referència enigmàtica que diversos autors no han sabut identificar (Burns 1967; Guichard 1982; Coromines 1989-1997; Bruguera 1999; Català Roca 2000; Hinojosa 2002; Villacañas 2003). Orts (1993) i Guinot (1995) van creure que seria el Cabeçó. Però, vista la documentació de l'amollonament d'Alacant del segle XVIII (Arxiu Municipal d'Alacant, armari 14, llibre 11) i el mapa de Gianbattista Antonelli del XVI (Museo Naval de Madrid), on apareix el nom «Cantal de la Mola» (Galiana 2009), queda clar que és el que hui s'anomena *el Cantal* (486 m, fita entre la Vila Joiosa i Orxeta). S'ha comprovat recentment que va disposar d'una talaia medieval (Sergio Llorens, com. pers.), un torreta de vigilància sobre el camí d'Orxeta a Aigües (que encara hui s'anomena *camí del barranc de la Mola*).

Es coneixen per documents les alqueries d'Almiserà (no *Almisserà) i Torres, que hui són dos partides rurals. A l'Almiserà s'han trobat dos alqueries pròximes i un morabit (García Gandia 2005). A la partida de Torres (vegeu més amunt) hi ha algunes restes andalusines (Galiana 2011), però no s'hi ha trobat cap alqueria. També podria ser que els dos noms es referiren a un mateix nucli de població (no apareixen mai esmentats al mateix document) o que foren els noms de les dos alqueries pròximes que s'han trobat.

Orts (1972) va creure que un «Tii» de quan Abu Said va donar el 1244 a l'orde de Sant Jaume «los mios castiellos los quales ey en Aragon, Tiy, é Orcheta, é Torres» (Galiana 2010a) podria ser una altra alqueria de la zona, possiblement

per la Vila, però crec que deu referir-se a Tibi, que era (com tota la foia de Castalla) propietat d'Abu Said.

Finalment, Sarrià va pledejar el 1327 per la possessió d'una alqueria de Cocó, «alcarea vocata Coco sita in termino Ville Joyose» (ACA, reg. 190, f. 109v), que devia estar (però no s'ha trobat) per l'actual partida rural de l'Alcocó. També apareix el topònim en la Carta de Poblament de la Vila Joiosa com a «departiment del Coco» (carta original) o «divisionem del Cocom» (document de 1332 abans esmentat), que interprete com a l'actual estret de l'Alcocó, una depressió en aquella partida (Galiana 2007a, 2011).

4. BIBLIOGRAFIA

- ABAD, Lorenzo & M. BENDALA (1985): «Los sepulcros turriformes de Daimuz y Villajoyosa: dos monumentos romanos olvidados», *Lucentum* 4: 147-184.
- BRUGUERA, Jordi (1999): *El vocabulari del Llibre dels Fets del rei en Jaume*, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BURNS, Robert I. (1967): *The crusader kingdom of Valencia. Reconstruction on a thirteenth-century frontier*, Boston, Harvard University Press. [Traducció: *El regne croat de València. Un país de frontera al segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1993.]
- CAMPÓN, Júlia (2009): *Història medieval d'Altea*, Altea, Ajuntament d'Altea.
- CATALÀ, Pere (2000): «Els topònims valencians de la Crònica de Jaume I», pp. 127-134 dins *Estudis de toponímia valenciana en honor de Vicenç M. Rosselló i Verger*, a cura de Joan F. Mateu i Emili Casanova, València, Denes.
- CHABÀS, Roque (1890): «Colección de documentos. Núm. LI.— D. Jaime II en Barcelona a 15 de octubre 1322.— Aprobación de las donaciones hechas por D. Bernardo de Sarrià al infante D. Pedro.— Archivo municipal de Villajoyosa.», *El Archivo* 4: 318-323.
- COROMINES, Joan (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae*, 8 vols., Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- DEL ESTAL, Juan M. (1982): *Conquista y anexión de las tierras de Alicante, Elche, Orihuela y Guardamar al Reino de Valencia por Jaime II de Aragón (1296-1308)*, Alacant, CAPA.
- DOMÉNECH, Àngels, Pablo GIMÉNEZ & Francesc X. LLORCA (2007): *Als peus d'Aitana. Toponímia i paisatge des de Sella*, Ajuntament de Sella.
- FIGUERAS PACHECO, Francisco (1914): *Geografía general del Reino de Valencia. Vol 4. Provincia de Alicante*, Barcelona, Alberto Martín.
- FRANCO, Francisco (2007): «Ibn Sid Bunuh / Buna», pp. 337-350, dins de *Biblioteca de al-Andalus. Vol. 5: de Ibn Saada a Ibn Wuhayb*, Almería, Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes.
- GALIANA, Agustí (2001): *Història natural de la Marina Baixa*, ECU, Sant Vicent del Raspeig.

- (2007a): *Mapa de partides de la Vila Joiosa*, Ajuntament de la Vila Joiosa.
- (2007b): «Els riscos ambientals a la Marina Baixa. Zones inundables», pp. 81-91, dins de *2es Jornades de patrimoni de la Marina Baixa (la Vila Joiosa 2005)*, Ajuntament de la Vila Joiosa.
- (2009): «Topònims antics problemàtics de la Vila i voltants», *Revista de festes de Santa Marta* (la Vila Joiosa), pp. 250-257.
- (2010a): «L'extrem sud de la Marina: recuperació de la toponímia antiga», *Sarrià* 3: 6-23.
- (2010b): «Documents del poblament de la Marina Baixa. Edat mitjana», *Sarrià* 5: 18-64.
- (2010c): «La Vila contra Alacant: el final del procés», *Revista de festes de Santa Marta* (la Vila Joiosa), pp. 246-249.
- (2011): «La fundació de Vilajoiosa per Bernat de Sarrià», *Sarrià* 6 (en preparació).
- GARCÍA GANDÍA, José R. (2005): «L'Almiserà: territorio castral y espacio rural en época islámica», pp. 9-15, dins de *1es Jornades de patrimoni de la Marina Baixa (Altea, 2004)*, Elx, Universitat Miguel Hernández.
- GARCÍA GARCÍA, Óscar (2007): *Finestrat, defender un territorio*, Ajuntament de Finestrat.
- GUICHARD, Pierre (1982): «Los castillos musulmanes del norte de la provincia de Alicante», *Anales de la Universidad de Alicante - Historia medieval* 1: 29-46.
- GUINOT, Enric (1995): *Els límits del Regne. El procés de formació territorial del País Valencià medieval (1238-1500)*, Diputació de València.
- HINOJOSA, José R. (1987): *Juramento feudal a Don Alfonso, conde de Denia, por las aljamas de Guadalest, Confrides...* 1358, Alacant, CAPA.
- (1990): *Textos para la Historia de Alicante. Historia medieval*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- (2002): *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*, 4 vols., València, Generalitat Valenciana.
- LLOPIS, Vicente (1953): *Calpe*, València [autoedició].
- LLORENS, Sergio (2005): «La protección del patrimonio arqueológico y etnológico. El catálogo de bienes y espacios protegidos de Orxeta», pp. 25-35, dins de *1es Jornades de patrimoni de la Marina Baixa (Altea, 2004)*, Elx, Universitat Miguel Hernández.
- LÓPEZ, Carlos (ed.) (2006): *Liber patrimonii Regii Valentiae*, València, Universitat de València.
- MARTÍNEZ, Jaume A. (2005): «Patrimoni arqueològic d'Altea», pp. 37-48, dins de *1es Jornades de patrimoni de la Marina Baixa (Altea, 2004)*, Elx, Universitat Miguel Hernández.
- (2007): «Història d'Altea la Vella», pp. 121-134, dins de *2es Jornades de patrimoni de la Marina Baixa (la Vila Joiosa 2005)*, Ajuntament de la Vila Joiosa.
- MARTÍNEZ ORTIZ, José (1993): *Alicante y su territorio en la época de Jaime I de Aragón*, Diputació d'Alacant.
- MAS LATRIE, Louis (1866): *Traité de paix et de commerce... des Chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au moyen âge*, Paris, Plon.
- ORTS, Pere M. (1972): *Història de la vila de la Vila Joiosa i el notari Andreu Mayor*. Alacant, CAPA; reedició, Ajuntament de la Vila Joiosa, 1999.
- (1993): «Toponímia antiga a la Marina Baixa (i dos). Aclariements» *Revista de festes patronals* (Benidorm), s. f.
- PASTOR, Jaume (1988): «Aproximació històrica a la fundació de la vila nova d'Altea», introducció a *Carta Poble d'Altea (11 de Gener 1617)*, Altea, Art Lanuza.
- PAYÁ, José (1987): «Carta pobla de la Vila Joiosa», *Revista de festes de Santa Marta* (la Vila Joiosa), s. f.
- SOLDEVILA, Ferran (1995): *Pere el Gran*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2a ed.
- TORRÓ, Josep (1990): *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*, València, IVEI / Institució Alfons el Magnànim.
- VILLACAÑAS, José Luis (2003): *Jaime I el Conquistador*, Madrid, Espasa-Calpe.